

Elżbieta Szyszlak

Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej w Bułgarii na tle przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w tym kraju

Abstrakt

W artykule podjęto temat bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych analizując go na przykładzie mniejszości tureckiej w Bułgarii. Jest to najliczniejsza mniejszość w tym kraju, obecna w nim od kilku stuleci. Ponadto Turcy wraz z Pomakami i częścią Romów wchodzi w skład najliczniejszej mniejszości religijnej w Bułgarii – muzułmanów. Zachowanie przez nich tożsamości oraz ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego, czyli fundamentalnych elementów bezpieczeństwa kulturowego, uwarunkowane jest szeregiem determinantów o charakterze egzogennym i endogennym. Do jednych z najważniejszych należą m.in. polityka państwa zamieszkania i państwa macierzystego, czynniki demograficzne, charakter osiedlenia, czynniki ekonomiczne. Z kolei wśród wyzwań bezpieczeństwa kulturowego Turków w Bułgarii wyróżnić można m.in. zachowanie języka tureckiego, ochronę materialnego dziedzictwa kulturowego, możliwość międzypokoleniowego przekazu kulturowego. Głównym problemem badawczym jest umiejscowienie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w szerszym kontekście przemian społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w Bułgarii. W części teoretycznej zdefiniowano bezpieczeństwo kulturowe mniejszości etnicznych i narodowych, następnie – jako wybrane zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego – przybliżono pojęcie ludobójstwa kulturowego oraz sekurytyzacji mniejszości etnicznych i narodowych. W kolejnej części ukazano politykę władz komunistycznych wobec mniejszości tureckiej, której negatywne skutki zauważalne są po dzień dzisiejszy. Następnie przybliżono zarys współczesnej sytuacji mniejszości tureckiej po 1989 r. w kontekście możliwości zachowania i rozwijania jej kultury oraz tożsamości kulturowej. Rozważania kończy szczegółowa analiza wybranych problemów bezpieczeństwa kulturowego społeczności tureckiej. Łączy je to, że w ewidentny sposób ograniczają możliwości

wykorzystywania przez Turków ich niewątpliwych atutów w zachowaniu bezpieczeństwa kulturowego – liczebności, koncentracji terytorialnej, silnego poczucia tożsamości, geograficznej bliskości Turcji. Przed mniejszością turecką pojawia się więc konieczność podjęcia działań wzmacniających owe atuty i niwelujących niekorzystny wpływ sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej na bezpieczeństwo kulturowe.

Słowa kluczowe: Bułgaria, mniejszości narodowe i etniczne, mniejszość turecka, bezpieczeństwo kulturowe, mniejszość turecka na Bałkanach

Wstęp

Historycy tureccy wielokrotnie wskazują na znaczenie Bałkanów dla rozwoju państwa osmańskiego. Ekspansja na Bałkany stała się stymulatorem przekształcenia państwa w imperium, a dążenia niepodległościowe bałkańskich narodów, skutkujące m.in. utratą terytoriów przez Turcję, były jedną z przyczyn upadku owego państwa. Niewątpliwie Bałkany odegrały kluczową rolę w państwie Osmanów i w procesie tworzenia powstałej na jego gruzach Republiki. Stąd wszak wywodziła się część elit politycznych, które zbudowały jej podwaliny¹. Pozostałością wielowiekowej obecności Porty Ottomańskiej w tej części Europy są wciąż liczne skupiska mniejszości tureckiej i innych mniejszości muzułmańskich. Tak jest też w Bułgarii, której ziemie bardzo długo pozostawały częścią państwa osmańskiego. Istniejąca tu mniejszość turecka należy do najliczniejszych w regionie, będąc jednocześnie największą mniejszością narodową w państwie bułgarskim. Jest także największą turecką mniejszością autochtoniczną w Unii Europejskiej. Stanowi to jedną z najważniejszych przyczyn istotnego znaczenia Bułgarii w polityce Turcji².

Niniejszy artykuł poświęcony został sytuacji Turków w Bułgarii analizowanej z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego. Głównym problemem badawczym jest umiejscowienie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w szerszym kontekście przemian społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w Bułgarii po 1989 r. Punktem wyjścia rozważań uczyniono jednakże okres rządów partii komunistycznej, zwłaszcza zaś lata 80. XX w., które z jednej strony bezpośrednio poprzedzały okres transformacji ustrojowej w Bułgarii, z drugiej zaś prowadzono wówczas politykę niezwykle opresyjną wobec Turków, której skutki odczuwalne są do czasów współczesnych. Dla tak określonego problemu

¹ A.E. Öztürk, *The Ambivalent Nature of the Relations between Bulgaria and Turkey in the New Millennium*, [w:] *Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and Eastern Mediterranean*, red. M. Hatay, Z. Tziarras, Oslo 2019, s. 14.

² M. Dalkılıç, R. Bicer, *Etnik bariş bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla sosyal ilişkileri*, „Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi” 2014, no. 69, s. 128.

postawiono następujące hipotezy badawcze: Pierwsza opiera się na założeniu, że polityka bułgarskich władz komunistycznych wobec mniejszości tureckiej, realizowana w latach 80. XX w., skutkowałą drastycznym wzrostem poziomu zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego tej społeczności. Uderzała bowiem w podstawy owego bezpieczeństwa – czyli tożsamość kulturową jej członków oraz dziedzictwo kulturowe w sposób zorganizowany i kompleksowy. Kolejna hipoteza odnosi się już do okresu po 1989 r. Założono w niej, że w perspektywie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej skutki zmian, jakie nastąpiły w Bułgarii nie są jednoznacznie pozytywne, a kluczową rolę odgrywa tutaj charakter bułgarskiej transformacji, która jak dotąd nie spełniła w pełni pokładanych w niej nadziei. W rezultacie pojawia się przypuszczenie, pełniące rolę trzeciej hipotezy, iż po roku 1989 mniejszość turecka nie może wykorzystać w pełni swych atutów w budowaniu bezpieczeństwa kulturowego. W procesie realizacji celu badawczego oraz weryfikacji sformułowanych wyżej hipotez postawiono następujące pytania badawcze: Czy polityka władz komunistycznych wobec Turków stanowiła zagrożenie dla ich tożsamości i dziedzictwa kulturowego oraz dla ich przetrwania jako skonsolidowanej grupy? Jakie uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w Bułgarii zyskały na znaczeniu po roku 1989? Które z zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego Turków ściśle wiążą się z przemianami społeczno-politycznymi i gospodarczymi w Bułgarii? Które z problemów tegoż bezpieczeństwa są istotne z perspektywy przyszłości Turków jako grupy etnicznej i kulturowej?

Ograniczona objętość artykułu pozwoliła jedynie na przedstawienie zarysu analizowanej problematyki. Niemniej pokuszono się także o nieco bardziej pogłębioną analizę kilku wybranych problemów, które jawią się jako szczególnie istotne w kontekście międzypokoleniowego przekazu kulturowego, czyli innymi słowy w perspektywie zachowania bezpieczeństwa kulturowego Turków w Bułgarii w przyszłości. W części teoretycznej zdefiniowano pojęcie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych, jak również ludobójstwa kulturowego oraz sekurytyzacji mniejszości, jako przykłady zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego mniejszości. Pierwsze jest przykładem skrajnego zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego grupy mniejszościowej, realizowanego często przez kolonizatorów, lub w państwach niedemokratycznych, drugie to zagrożenie, które może wystąpić w państwach demokratycznych, i z którym mamy do czynienia także we współczesnej Europie. W kolejnej części ukazano politykę władz komunistycznych wobec społeczności tureckiej. Jej negatywne skutki dla tożsamości i kondycji dziedzictwa kulturowego Turków w Bułgarii zauważalne są po dzień dzisiejszy. Następnie przybliżono zarys współczesnej sytuacji mniejszości tureckiej po 1989 r. w kontekście możliwości zachowania i rozwijania jej kultury oraz tożsamości kulturowej. Rozważania kończy bardziej szczegółowa analiza wybranych problemów bezpieczeństwa kulturowego społeczności tureckiej. Tym co je

łączy to potencjalnie negatywny wpływ, jaki mogą mieć na możliwość między-pokoleniowego przekazu kulturowego, a co za tym idzie, na możliwość zachowania bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w przyszłości. W artykule bazowano na źródłach autorów tureckich i bułgarskich, zarówno na tekstach naukowych, jak i raportach.

Zagadnienia definicyjne

Kwestie wchodzące w zakres bezpieczeństwa kulturowego, tj. tożsamościowe oraz związane z dziedzictwem kulturowym towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów. Jednak rozwój badań nad bezpieczeństwem kulturowym nastąpił dopiero w ostatnich dekadach XX w. Było to wynikiem dostrzeżenia wpływu kwestii społeczno-kulturowych na bezpieczeństwo oraz faktu, że jego podmiotem nie musi być tylko i wyłącznie państwo, lecz także jednostki i grupy społeczne³, w tym mniejszości etniczne i narodowe⁴. Dla tych ostatnich jednym z najważniejszych sektorów bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo kulturowe.

Elementami określającymi istotę bezpieczeństwa kulturowego⁵ są dążenie do ochrony tożsamości i dziedzictwa kulturowego państwa lub danej grupy społecznej (np. narodu, mniejszości etnicznej) oraz możliwość ich rozwoju. Warunkiem koniecznym dla owego rozwoju jest otwarcie na inne kultury, lecz ze świadomością zagrożeń, związanych z nieograniczonym i bezkrytycznym sięganiem po obce wzorce kulturowe. Analizując problem z perspektywy mniejszości etnicznych i narodowych warto zauważyć, że ich kultura oraz poczucie tożsamości permanentnie funkcjonują w warunkach konfrontacji z dziedzictwem i tożsamością większości i ich dominacji. W skrajnych zaś przypadkach w warunkach zagrożenia ze strony tychże. Bezpieczeństwa kulturowego mniejszości nie należy przy tym zawęzać do obrony przed asymilacją, której skutkiem jest m.in. odrzucenie kultury macierzystej oraz przyjęcie większościowej identyfikacji kulturowej. Równie ważna jest możliwość czerpania z kultury większości, w sposób, który będzie się przyczyniał do rozwoju kultury mniejszości. Potwierdzają to przypadki sepa-

³ Do pionierów takiego podejścia do bezpieczeństwa zalicza się badaczy reprezentujących szkoły kopenhaską, walijską i paryską.

⁴ Ze względu na bogatą literaturę dotyczącą mniejszości etnicznych i narodowych w artykule zrezygnowano z definiowania tych pojęć.

⁵ Istnieje wiele definicji bezpieczeństwa kulturowego, zob. np. J. Czaja, *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa*, Kraków 2013, s. 80-83; M. Bodziany, *Bezpieczeństwo kulturowe Polski w „cieniu” zagrożeń XXI w.*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 247-251; L. Han, *Chinese Cultural Security in the Information Communication Era*, s. 1-2; <https://isdpeu/content/uploads/publications/2014-lin-han-chinese-cultural-security-information-communication-era.pdf> (10 VII 2022); D. Jach, *Wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa kulturowego*, „Wiedza Obronna” 2018; nr 1-2, s. 132-136; A.W. Ziętek, *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Lublin 2013, s. 76-78.

racji grup etnicznych m.in. w formie izolacji, gettoizacji czy też hermetyzacji. Jej wynikiem jest często niebezpieczeństwo zepchnięcia kultury mniejszości na margines i spadek jej atrakcyjności oraz, w dłuższej perspektywie, brak kompetencji kulturowych członków mniejszości do poruszania się w kulturze większościowej.

Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości etnicznych i narodowych można więc określić jako *stan, w którym mogą one utrwać swą tożsamość i odrębność etniczną, pielęgnować i rozwijać swoje dziedzictwo kulturowe, a jednocześnie czerpać z dorobku kulturowego innych grup etnicznych, w tym grupy większościowej w państwie zamieszkania, nie tylko bez uszczerbku dla swojej kultury, ale w efekcie ją wzbogacając*⁶. Na realizację tak określonych celów wpływa szereg czynników, zarówno o charakterze egzogennym, jak i endogennym. Mogą to być np. procesy modernizacji, zmiany ekonomiczne, zmiany w środowisku naturalnym czy procesy demograficzne. Do najistotniejszych należy bez wątpienia polityka państwa zamieszkania. Skrajnym przykładem polityki zagrażającej bezpieczeństwu kulturowemu mniejszości jest polityka ludobójstwa kulturowego (cultural genocide). Jest to pojęcie wprowadzone przez Rafała Lemkina, dla którego definicja ludobójstwa nie zawężała się jedynie do fizycznej destrukcji grupy, tak jak to uczyniono w Konwencji z 1948 r. Wielką wagę przywiązywał on także do destrukcji grupy poprzez destrukcję jej kultury, w tym m.in. niszczenie kulturowego dziedzictwa materialnego, zakaz używania języka narodowego, nawet prywatnie, przymusowe i systematyczne wypędzanie jednostek reprezentujących kulturę danej grupy i przymusowe przekazywanie dzieci do innej grupy⁷. Ostatecznie zrezygnowano jednak z tak szerokiego ujęcia kwestii ludobójstwa i koncepcja ta po wojnie została zarzucona⁸. Obecnie przeżywa pewien renesans, zwłaszcza w badaniach nad sytuacją ludów tubylczych, choć powraca się do niej także np. przy analizie obecnej sytuacji Ujgurów w Chinach⁹. Ludobójstwo kulturowe definiuje się współcześnie jako ideę i działania służące jej wprowadzeniu w życie, zmierzającą do likwidacji danej grupy poprzez zniszczenie jej cech specyficznych i totalną destrukcję jej kultury, w rezultacie czego tożsamość członków tejże wspólnoty zanika i przestaje ona funkcjonować jako odrębna kulturowo grupa¹⁰.

⁶ E. Szyszlak, *Cultural Security of Minorities under Threat. The situation of the Uyghurs in the People's Republic of China*, „Scientific Journal of the Military University of Land Forces” 2021, vol. 53, nr 4, s. 720.

⁷ H. Schreiber, *Cultural genocide – ludobójstwo kulturowe – kulturobójstwo: niedokończony czy odrzucony projekt prawa międzynarodowego?*, [w:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*. T. 1: *Zwrot kulturowy*, red. H. Schreiber, G. Michałowska, Warszawa 2013, s. 262.

⁸ E. Novic, *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*, New York – Oxford 2016, s. 4.

⁹ Zob. np. C. Finnegan, *The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and Insufficiency of The International Legal Framework in Preventing State – Imposed Extinction*, „Laws” 2020, vol. 9, nr 1, s. 1-20.

¹⁰ E. Novic, *op.cit.*, s. 4-5.

Ludobójstwo kulturowe stanowi ekstremalny przykład zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych ze strony państwa. Innym przykładem zagrożenia tegoż bezpieczeństwa jest proces sekurytyzacji grupy mniejszościowej. Sekurytyzacja mniejszości etnicznych i narodowych polega na przedstawieniu ich przez aktora sekurytyzującego w „akcie mowy”¹¹ jako źródła egzystencjalnego zagrożenia dla określonego obiektu, przy czym katalog owych obiektów może być bardzo szeroki (np. przetrwanie państwa, kultura i tożsamość narodowa narodu tytularnego, bezpieczeństwo i życie „zwykłych” obywateli). Postuluje się wprowadzenie nadzwyczajnych rozwiązań, mających na celu zapobieżenie temu zagrożeniu. Działania zmierzające do ludobójstwa kulturowego mogą stanowić właśnie taki „nadzwyczajny środek” i etap końcowy procesu sekurytyzacji mniejszości, uznanych wcześniej w akcie mowy za zagrożenie. Warto również nadmienić, iż aktorem sekurytyzującym nie musi być rząd, lecz mogą być nim także inne podmioty, np. opozycyjne partie polityczne, politycy, lobbyści, stowarzyszenia obywateli itd., domagający się wprowadzenia nadzwyczajnych środków. Pełnienie przez nich tej roli jest możliwe przede wszystkim dzięki rozwojowi technologicznemu we współczesnym świecie. Korzystając z rozmaitych możliwości komunikacji mogą bowiem kierować swój przekaz do szerokiej rzeszy współobywateli domagając się nadzwyczajnych rozwiązań¹². Zdaniem części badaczy rzeczywiste wprowadzenie owych rozwiązań nie jest konieczne dla zaistnienia procesu sekurytyzacji, zdaniem części jest to jej konieczny końcowy etap. Może on przybrać różne formy, od bardzo drastycznych, jak np. wspomniane już ludobójstwo kulturowe, po nieco mniej drastyczne, jak np. separacja grupy czy ograniczenie jej niektórych praw.

Sytuacja mniejszości tureckiej w Bułgarii w latach 1945-1989 w kontekście bezpieczeństwa kulturowego

Geneza mniejszości tureckiej na ziemiach bułgarskich związana jest z ich podbojem przez państwo osmańskie. Stanowiły one zaplecze strategiczne i rolnicze dla Konstantynopola, dlatego też władzom tureckim zależało na ich zasiedleniu przez ludność pochodzącą z Imperium. W rezultacie przez cały okres panowania osmańskiego na terytorium dzisiejszej Bułgarii napływała ludność z państwa

¹¹ Ów akt mowy może przyjmować różne formy.

¹² Przykładem może być działalność niemieckiej PEGID-y (niem. Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes, pol. Patriotyczni Europejczycy przeciw Islamizacji Zachodu), stowarzyszenia, działającego na rzecz walki z rzekomą islamizacją Niemiec i państw europejskich.

Osmanów, głównie z Anatolii i z Azji Mniejszej. Przybysze byli albo Turkami, albo szybko ulegali turkizacji¹³. W tej emigracji należy także upatrywać genezy pojawienia się na ziemiach bułgarskich ludności muzułmańskiej. Obok przybyszów z Imperium jej szeregi zasilali słowiańscy konwertyci. Słowian, którzy przechodząc na islam zachowali język bułgarski nazywano Pomakami¹⁴. Sytuacja Bułgarów pod panowaniem osmańskim kształtowała się niekorzystnie. Z jednej strony nie mieli możliwości rozwijania życia narodowego, z drugiej zaś ziemie bułgarskie, stanowiąc przez kilka wieków integralną część państwa osmańskiego, pozostawały na uboczu zmian kulturowo-gospodarczych zachodzących w ówczesnej Europie¹⁵. Okres ten jest oceniany przez Bułgarów jednoznacznie negatywnie¹⁶. Wraz z odzyskaniem niepodległości przez Bułgarię posiadający dotąd dominującą pozycję Turcy stali się mniejszością. Część z nich zdecydowała się wówczas na emigrację. Migracji ludności tureckiej sprzyjały kolejne konflikty, mające miejsce na Bałkanach, nie ustała ona także w międzywojniu.

Przejęcie władzy przez partię komunistyczną wiązało się z fundamentalnymi zmianami społeczno-politycznymi i gospodarczymi. W pierwszym okresie rządów bułgarscy komuniści prowadzili wobec Turków stosunkowo liberalną politykę, m.in. pozwalając na funkcjonowanie tureckiego szkolnictwa. Oficjalnie niemal do końca lat 50. XX w. utrzymywano tureckie szkoły i wspierano edukację w ojczystym języku. W języku tureckim ukazywała się prasa, nadawano audycje radiowe, a nawet wystawiano w nim sztuki w teatrach¹⁷. Zadano sobie trud, aby przekazy propagandowe kierowane były do Turków w ich ojczystym języku¹⁸. Władze starały się w ten sposób włączyć mniejszość turecką w budowę nowego ustroju i w związane z tym procesy modernizacji. Natomiast kolejne fale emigracji mniejszości tureckiej do Turcji, na które władze zezwalały lub je inicjowały, miały m.in. na celu pozbycie się tych, którzy nie akceptowali polityki władz¹⁹. Jednak stosunkowo szybko zaczął być zauważalny odwrót od tej polityki. Po objęciu

¹³ S. Czarnecki, *Ewolucja polityki etnicznej Bułgarii na przykładzie mniejszości tureckiej w latach 1989-2020*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2021, nr 8, s. 16.

¹⁴ G. Athanasopoulos, *Minority Rights as a State Security Issue – Case Study: Turkish Minority in Bulgaria* [8 XII 2021], s. 195, <https://www.fomoso.org/mosopedia/recherchen/minority-rights-as-a-state-security-issue-case-study-turkish-minority-in-bulgaria/> (10 VII 2022).

¹⁵ Zob. szerzej: E. Szyszlak, *Dylematy tożsamościowe Bułgarii i Rumunii*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 134-135.

¹⁶ T. Kamusella, *Bulgaria's Denial of its Ottoman Past and Turkish Identity* [24 III 2019], <https://neweasterneurope.eu/2019/03/24/bulgarias-denial-of-its-ottoman-past-and-turkish-identity/> (20 VI 2022).

¹⁷ R. Vassilev, *Restoring the Ethno-Linguistic Rights of Bulgaria's Turkish Minority*, „Ethnopolitics” 2010, vol. 9, nr 3, s. 298.

¹⁸ H. Alptekin et al., *Bulgaristan Türklerinin kültürel, ekonomik ve siyasi sorunları, talepleri, çözüm önerileri*, SETA/RAPOR, İstanbul 2020, s. 36-38.

¹⁹ S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 19.

władzy przez Todora Żiwkova, celem stało się stworzenie „jednego socjalistycznego narodu bułgarskiego”, co musiało uderzyć w mniejszości, w tym turecką²⁰. Zaczęto ograniczać prawa kulturalne mniejszości tureckiej, w tym likwidować tureckie szkoły. Na pogorszenie sytuacji Turków, tradycyjnie utrzymujących się z rolnictwa, wpłynęło także przeprowadzenie przymusowej kolektywizacji. Była ona jedną z przyczyn kolejnych fal ich emigracji do Turcji²¹. Jednocześnie komuniści prowadzili działania mające na celu ateizację obywateli. W przypadku mniejszości tureckiej było to szczególnie istotne, gdyż islam stanowił bardzo ważny element jej tożsamości. Tymczasem jednym z najważniejszych celów polityki władz w tym czasie stało się właśnie osłabienie wśród Turków wpływów religii muzułmańskiej²². Podkreślano przy tym negatywną rolę islamu w historii narodu bułgarskiego. Według władz był on jednym z narzędzi opresji Osmanów, po odzyskaniu niepodległości przez Bułgarów miał stanowić element wpływów Stambułu na ziemiach bułgarskich, zaś w Bułgarii pod rządami komunistów miał być przeszkodą w zjednoczeniu Bułgarów i Turków „w jeden socjalistyczny naród”²³. Wpływ na politykę wobec mniejszości tureckiej miał także rozwój relacji między Bułgarią a Turcją. Państwa te znalazły się w dwóch przeciwstawnych blokach militarnych – Turcja obrała zdecydowanie prozachodni kurs, zaś Bułgaria stała się jednym z najbardziej proradzieckich państw bloku socjalistycznego²⁴. Odpowiedzią Turków, podobnie jak innych mniejszości muzułmańskich na Bałkanach, na prowadzoną wobec nich w państwach regionu politykę asymilacji były – według Y. Konstantinowa i A. Simica – strach i obawy, wysoki przyrost naturalny oraz kulturowa i społeczna hermetyzacja, włącznie z endogamią²⁵.

W socjalistycznej Bułgarii w oficjalnych statystykach Turcy się nie pojawiali. Niemniej władze prowadziły tajne statystyki, na bieżąco monitorując liczebność mniejszości tureckiej. W rzeczywistości stały one zresztą na stanowisku, że tak naprawdę nie ma Turków, jedynie osoby, które, jak najbardziej błędnie, za takich

²⁰ B.T. Uysal, *Bulgaria and European Union: Minorities's Situation in Bulgaria During the Integration Process for The European Union*, „Karadeniz Arařtirmalari” 2013, nr 36, s. 3.

²¹ *Ibidem*; A. Parzymies, *Muzułmanie w Bułgarii*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003, s. 60-61.

²² A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *Bulgaria*, [w:] *Addressing Tolerance and Diversity Discourses in Europe. A Comparative Overview of 16 European Countries*, red. R. Zapata-Barbero, A. Triandafyllidou, Barcelona 2012, s. 301.

²³ T. Szyszlak, *Religia w bułgarsko-tureckim konflikcie etnicznym. Historia czy współczesność?*, [w:] *Konflikty etniczne w Europie oraz w jej bezpośrednim otoczeniu po 1989 roku. Uwarunkowania – stan obecny – wyzwania dla polityki bezpieczeństwa*, red. R. Zenderowski, K. Cebul, B. Koziański, Warszawa 2016, s. 164.

²⁴ Zob. szerzej: J. Wódka, *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze” 2009, vol. XLI, nr 2.

²⁵ Y. Konstantinov, A. Simic, *Bulgaria: The Quest for Security*, „Anthropology of East Europe Review” 2001, vol. 179, no. 2, s. 23.

się uważają²⁶. To przekonanie znalazło odzwierciedlenie w polityce „odrodzenia narodowego” i „rebułgaryzacji” ludności tureckiej, którą władze bułgarskie zaczęły realizować na początku lat 80. XX w.²⁷. Wprowadzenie tej polityki w życie poprzedziły badania antropologiczne prowadzone przez instytucje naukowe w regionach zamieszkiwanych przez ludność turecką. Ich celem było dostarczenie dowodów na bułgarskie pochodzenie mniejszości tureckiej. Posuwano się nawet do ekshumacji grobów w celu badania czaszek, aby w ten sposób potwierdzić, że wszyscy obywatele Bułgarii są „czysto bułgarskiej rasy”²⁸. W czerwcu 1984 r. rozpoczęto zaś właściwe działania wynaradawiające, których celem było całkowite unicestwienie odrębnej tureckiej tożsamości etnicznej i religijnej²⁹. Podjęto więc działania zmierzające do językowej i kulturowej asymilacji Turków, jak również walkę z islamem, jako jednym z fundamentów ich odrębności. Mniejszość turecką pozbawiono możliwości podejmowania jakichkolwiek form aktywności narodowej, realizowania potrzeb religijnych, kultywowania tradycji, uniemożliwiono edukację w języku tureckim, zakazano także używania tego języka, w tym publikacji tureckich. Niszczono zarówno dziedzictwo niematerialne, jak i wszelkie materialne ślady obecności tureckiej i muzułmańskiej na ziemiach bułgarskich. Turkom odmówiono także prawa do używania swoich imion i nazwisk zamieniając je na bułgarskie. Opornych, którzy nie godzili się na taką zmianę spotykały brutalne represje³⁰. Określenia „Turek” i „turecki” zniknęły z dyskursu publicznego i z przestrzeni publicznej. Zamiast tego mówiono o „bułgarskich muzułmańskich obywatelach” i o Bułgarach „z przywróconymi (bułgarskimi) nazwiskami”. Zmieniono nawet podręczniki szkolne tak, aby nie pojawiały się w nich określenia „Turek” i „turecki”³¹. Niszczono wszelkie oryginalne dokumenty zawierające tureckie nazwiska, takie jak akty urodzeń, zgonów, własności, dokumentację lekarską³².

Społeczność turecka zareagowała na te wyjątkowo opresyjne działania władz wycofaniem się i samoizolacją³³. Jednak w 1989 r., ośmielona rozwojem sytuacji

²⁶ M. Boneva, *Ethnic Identities in the Making: The Case of Bulgaria*, „Cultural Survival Quarterly Magazine” [June] 1995, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/ethnic-identities-making-case-bulgaria> (12 VII 2022).

²⁷ Wcześniej akcję „bułgaryzacji” przeprowadzono wobec Pomaków i muzułmańskich Romów/Cyganów. Miała ona na celu nie tylko „przywrócenie im” bułgarskiej tożsamości, lecz również osłabienie wśród nich tureckich wpływów. J. Balkowski, *Kwestia romska w Bułgarii*, [w:] *Kwestia romska w polityce państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. T. Szyszlak, Wrocław 2011, s. 98-99.

²⁸ M. Żmigrodzki, *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe i Sąd Konstytucyjny w Bułgarii*, Lublin 1997, s. 91.

²⁹ A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *op.cit.*, s. 301.

³⁰ M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 92; S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 22-23.

³¹ M. Boneva, *op.cit.*

³² *Bułgaria: przepraszamy, że wygnaliśmy Turków* [11 I 2012], <https://www.wprost.pl/swiat/28-7661/bulgaria-przepraszamy-ze-wygnalismy-turkow.html> (2 VIII 2022).

³³ A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *op.cit.*, s. 301.

międzynarodowej, jak i w samej Bułgarii, podczas licznych demonstracji zaczęła się upominać o swoje prawa. Z czasem pojawiły się także postulaty umożliwienia emigracji do Turcji, na którą rząd zezwolił, żądając od południowo-wschodniego sąsiada otwarcia granicy dla imigrantów. Formalnie były to „wyjazdy turystyczne”, dlatego też emigracja ta przeszła do historii pod nazwą „wielka wycieczka”³⁴. Do granicy kierowały się tysiące ludzi, którzy wcześniej wyprzedali za bezcen dorobek swojego życia, czasem dobrowolnie, czasem zmuszeni do opuszczenia swoich domów. Szacuje się, że do zamknięcia granicy w ten sposób opuściło Bułgarię 360-370 tys. osób, choć pojawiają się również opinie, że mogło być ich nawet 400 tys., lub nieco ponad 460 tys. Obok Turków emigrowali także Pomacy i Romowie³⁵. Wydarzenia z 1989 r. część badaczy nazywa czystką etniczną³⁶. Tak też oficjalnie określił je bułgarski parlament w 2012 r.³⁷

Wpływ procesu transformacji na bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej

Po 1989 r. w Bułgarii rozpoczął się proces transformacji społeczno-politycznej i gospodarczej. Obok pozytywnych zmian, takich jak demokratyzacja, czy na arenie międzynarodowej akcesja do Unii Europejskiej i NATO, przyniósł on także zmiany niekorzystne dla obywateli. Do takich należały m.in. wzrost bezrobocia i ubożenie całych grup ludności, gwałtowny wzrost emigracji czy pogłębienie się różnic w rozwoju poszczególnych regionów Bułgarii. Obserwowane zmiany dotyczyły także mniejszości etniczne i narodowe, zarówno jako „zwykłych obywateli”, jak i jako obywateli mających, ze względu na swoją kulturowo-etniczną odmiennność, „specyficzne potrzeby”. Warto także zauważyć, że kiedy Bułgaria wchodziła w bardzo trudny okres transformacji w sąsiadującej z nią Jugosławii miał miejsce rozpad państwa, cechujący się gwałtownością i brutalnością towarzyszących mu konfliktów. Budziło to uzasadnione obawy władz w Sofii, którym sprzyjała niejednorodna struktura etniczna i wyznaniowa bułgarskiego społeczeństwa. Bułgaria nie była bowiem państwem jednolitym etnicznie i wyznaniowo. Wśród mniejszości etnicznych i narodowych dominowali Turcy, stanowiąc ponad 8% mieszkańców, zaś w strukturze wyznaniowej, najliczniejszą po Kościele Prawosławnym wspólnotą byli muzułmanie. Mimo że na przestrzeni lat liczebność poszczególnych mniejszości i grup religijnych ulegała korekcie to zasadnicze tendencje nie uległy zmianie³⁸.

³⁴ Oficjalnie bowiem wyjeżdżali na wycieczkę do Turcji.

³⁵ S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 24; *Bułgaria: przepraszamy...*

³⁶ B.T. Uysal, *op.cit.*, s. 4.

³⁷ *Bułgaria: przepraszamy...*

³⁸ Zob. szerzej T. Szyszlak, *The Ethnic Policy of Bulgaria*, [w:] *Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015, s. 139-147.

W postkomunistycznej Bułgarii zdecydowano się na model regulacji stosunków międzyetnicznych, wykluczający przemoc wobec mniejszości. Ich prawa były uznawane, ale do pewnych granic i w ramach jednego społeczeństwa. Wszelkie dążenia do uzyskania autonomii terytorialnej i secesji ze strony jakiegokolwiek grupy traktowane były jako zabronione i nielegalne³⁹. Zgodnie z przyjętą w 1990 r. ustawą o nadawaniu nazwisk obywatelom Bułgarii Turcy, Pomacy i Romowie zyskali w ciągu trzech lat od jej wejścia w życie możliwość powrotu do swoich pierwotnych imion i nazwisk oraz zmianę imion i nazwisk dzieci urodzonych po przymusowej zmianie nazwisk. W ciągu pierwszego roku od przyjęcia ustawy na powrót do niesłowiańskiego nazwiska zdecydowało się ok. 600 tys. osób⁴⁰. Notowano także liczne powroty Turków, którzy wyemigrowali podczas „wielkiej wycieczki”. Na początku lat 90. XX w. na powrót do Bułgarii zdecydowało się blisko 155 tys. z nich⁴¹.

W ustawie zasadniczej znalazł się zapis przyznający obywatelom, dla których język bułgarski nie jest językiem macierzystym, prawo do nauki swojego języka i do posługiwania się nim (art. 36, ust. 2)⁴², czego skutkiem było m.in. przywrócenie nauki języka tureckiego w szkołach. We wrześniu 1992 r. Bułgaria ratyfikowała Europejską Konwencję Praw Człowieka⁴³, zaś w 1997 r. Konwencję Ramową o ochronie mniejszości narodowych⁴⁴. Organizacja Ruch na Rzecz Praw i Wolności (Движение за права и свободи – DPS), przekształcona została w partię polityczną, nieoficjalnie uznawaną za reprezentującą mniejszość turecką. Już w pierwszych demokratycznych wyborach DPS uzyskał wynik pozwalający mu wejść do parlamentu i od początku przemian demokratycznych w Bułgarii, aż po czasy współczesne, należy do najbardziej stabilnych ugrupowań na bułgarskiej scenie politycznej na poziomie lokalnym i krajowym, ma również swoich przedstawicieli w Parlamencie Europejskim. Z perspektywy mniejszości tureckiej ważne są także regulacje odnoszące się do wolności religijnych. Te zawarte są przede wszystkim w Konstytucji oraz ustawie o wyznaniach, która została uchwalona 29 XII 2002 r. Tym co charakterystyczne dla rozwiązań bułgarskich to separacja Kościoła od państwa przy podkreślaniu szczególnej i tradycyjnej roli Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego w historii, kulturze i rozwoju duchowym państwa i narodu bułgarskiego⁴⁵. Nowelizacja ustawy o wyznaniach z 21 XII 2018 r. wprowadza rozwiązania korzystne dla bułgarskich muzułmanów, a dotyczące

³⁹ G. Athanasopoulos, *op.cit.*, s. 186.

⁴⁰ R. Vassilev, *op.cit.*, s. 306-307.

⁴¹ *Bułgaria: przepraszamy...*

⁴² *Konstytucja Bułgarii*, Warszawa 2012.

⁴³ M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *Discrimination Issue Toward the Turkish Minority in Bulgaria in the Post-1989 Era*, „TESA Akademik Drgisi. Journal of TESAM Academy” [June] 2021, s. 410.

⁴⁴ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 154.

⁴⁵ Idem, *Religia w bułgarsko-tureckim...*, s. 165-167.

zwiększenia finansowania rządowego dla dwóch największych grup religijnych, tj. Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i właśnie społeczności muzułmańskiej⁴⁶.

Mimo wielu pozytywnych zmian, jakie nastąpiły w sytuacji Turków po 1989 r. pojawiło się również szereg problemów istotnych z perspektywy bezpieczeństwa, w tym kulturowego, tej mniejszości. Warto zauważyć, że żywo w pamięci była opresyjna polityka rządu Todora Żiwkova wobec ludności tureckiej i nie wybrzmiała jeszcze antyturecka propaganda władz komunistycznych. Decyzja podjęta 29 XII 1989 r. na zdominowanym już przez reformatorów Nadzwyczajnym Plenum Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej o odrzuceniu „procesu odrodzenia narodowego” spowodowała ogólnokrajowe protesty, organizowane przez oddolne grupy same siebie nazywające „bułgarskimi patriotami”. Demonstracje stanowiły ciąg dalszy, znanego z przeszłości, procesu sekurytyzacji mniejszości tureckiej, który swe apogeum osiągnął właśnie w polityce „odrodzenia narodowego” i „re-bułgaryzacji” Turków. Podczas protestów artykułowano obawy przed tureckim separatyzmem. Nadawanie, a w zasadzie przywracanie w kolejnych miesiącach mniejszości tureckiej praw religijnych, edukacyjnych i językowych wywoływało dalsze protesty. Doszło wówczas do powstania Komitetu Obrony Interesów Narodowych. Składał się on z byłych komunistów i osób w przeszłości zaangażowanych w „proces odrodzeniowy”, protestujących przeciw „uprzywilejowaniu” mniejszości tureckiej⁴⁷. Z kolei efektem licznych powrotów Turków były często konflikty. Wyjeżdżając bowiem w 1989 r. byli częstokroć pozbawiani dokumentów poświadczających ich własność, co uniemożliwiało im odzyskanie majątku, a w ich domach niejednokrotnie mieszkał już ktoś inny. Z kolei pozostałością wspomnianych wyżej obaw przed wybuchem konfliktu etnicznego w Bułgarii jest jeden z zapisów konstytucji bułgarskiej z 1991 r., zawarty w art. 11 ust. 4 o zakazie tworzenia partii politycznych w oparciu o kryteria etniczne, wyznaniowe i rasowe. Budzi on kontrowersje nie tylko w Bułgarii, ale także poza nią. Nie ma zgody co do tego, na ile jego przyjęcie zapobiegło konfliktom etnicznym w tym państwie i dzięki niemu Bułgaria nie podzieliła losu byłej Jugosławii, na ile zaś jest wyrazem dyskryminacji obywateli należących do mniejszości⁴⁸. Wspomniany zapis o zakazie tworzenia partii wyznaniowych czy etnicznych, uniemożliwia mniejszościom posiadanie oficjalnej reprezentacji partyjnej i utrudnia partycypację mniejszości w życiu politycznym. Brak natomiast zapisów, które włączałyby mniejszości narodowe, w tym najliczniejszą mniejszość turecką, w procesy decyzyjne. Warto także podkreślić, że Bułgaria należy

⁴⁶ *Advisory Committee on the Framework Convention For the Protection of National Minorities Fourth Opinion on Bulgaria – adopted on 26 May 2020*, s. 27.

⁴⁷ R. Vassilev, *op.cit.*, s. 8-13.

⁴⁸ M. Hajdinjak, *Thou Shalt Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria*, [w:] *Political Parties and Minority Participation*, red. F. Bieber, Skopje 2008, s. 102.

do państw, w których nie przyjęto jak dotąd ustawy o prawach osób należących do mniejszości narodowych. Brak o nich także wzmianki w ustawie zasadniczej, choć w Konstytucji znalazły się zapisy pośrednio odnoszące się do mniejszości, m.in. zakaz dyskryminacji, prawo do rozwijania własnej kultury zgodnie ze swoją przynależnością etniczną (art. 54, ust. 1) czy prawo do zrzeszania się (art. 44, ust. 1)⁴⁹. Ponadto Bułgaria nie ratyfikowała, jakże ważnej dla możliwości kultywowania języków mniejszościowych, Europejskiej karty języków regionalnych i/lub mniejszościowych.

Istotny z perspektywy możliwości zachowania i rozwoju dziedzictwa kulturowego mniejszości tureckiej jest problem negatywnych stereotypów na jej temat i skrajnie negatywnej oceny okresu panowania Turcji na ziemiach bułgarskich. Warto zwrócić uwagę, że bułgarska tożsamość kształtowała się w opozycji do tureckiej a jednym z mitologemów i traumatycznych doświadczeń wydarzeń, o których kultywowanie pamięci ma spajać naród bułgarski, jest okres panowania osmańskiego. Również współcześnie mniejszość turecka jest stale konfrontowana ze skrajnie negatywnym obrazem rządów osmańskich i negatywnym stereotypem Turka oraz wciąż traktowana jest jako element obcy w bułgarskim społeczeństwie⁵⁰. Sprzyja to procesowi sekurytyzacji mniejszości tureckiej, zwłaszcza, że narodowość turecka i religia muzułmańska łączą mniejszość turecką z Turcją, która przez Bułgarów postrzegana jest jako zagrożenie. Sekurytyzacji sprzyjają także wszelkie próby separatyzmów w Europie, rodzące obawy co do integralności terytorialnej Bułgarii⁵¹ oraz tendencje demograficzne obserwowane wśród mniejszości – romskiej i tureckiej, które notują wyższy przyrost naturalny niż etniczni Bułgarzy⁵². W procesie sekurytyzacji mniejszość turecka, islam i muzułmanie przedstawiane są jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Bułgarii. Owo zagrożenie ma wynikać przede wszystkim z wysokiego przyrostu naturalnego wśród wyznawców islamu i wśród Turków, z niebezpieczeństwa rozwoju radykalnego islamu oraz z rzekomego braku lojalności wobec państwa bułgarskiego muzułmanów i ludności tureckiej⁵³. Jest to szczególnie obecne w retoryce ugrupowań skrajnych i populistycznych, takich jak np. Ataka.

Według spisu ludności z 2011 r. Bułgaria jest państwem, w którym jest wprawdzie znaczna liczba mniejszości etnicznych i narodowych, jednak ich liczebność jest z reguły niewielka. Na tym tle wyróżniają się dwie – turecka, która liczy obecnie nieco ponad 850 tys. osób i romska. Jest także liczna społeczność Pomaków, uważanych jednak przez Bułgarów jedynie za mniejszość wyznaniową. Należy przy tym zauważyć kilka kwestii. Po pierwsze, w literaturze przedmiotu

⁴⁹ *Konstytucja...*

⁵⁰ Zob. szerzej np. T. Kamusella, *op.cit.*

⁵¹ G. Athanasopoulos, *op.cit.*, s. 179.

⁵² Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 30.

⁵³ *Advisory Committee...*, s. 21.

częstokroć poddaje się w wątpliwość wiarygodność danych uzyskanych w spisach powszechnych i nie ma zgodności, co do liczebności tych mniejszości. Jeśli chodzi o Turków szacunki dotyczące ich liczby wahają się od 700 tys. do 1,5 mln⁵⁴. W przypadku Romów – od 450 tys. do 1 mln. Podobnie jeśli chodzi o grupę muzułmanów posługujących się językiem bułgarskim, tj. Pomaków. Ich liczebność określa się na od 100 tys. do ponad 250 tys.⁵⁵. Po drugie, Romowie nie są grupą jednorodną pod względem religijnym, a 1/3 z nich to wyznawcy islamu, którzy posługują się językiem tureckim i uważają za Turków⁵⁶. Również pewien procent Pomaków skłania się ku tureckiej identyfikacji. Niemniej mniejszość turecka podchodzi do jednych i drugich z dystansem, nie utożsamiając ich jako członków swojej społeczności. Po trzecie, wymienione grupy mniejszościowe znacznie się różnią od bułgarskiej większości pod względem kulturowym. Cechuje je duży dystans kulturowy w stosunku do większości, czego właściwie nie obserwuje się w przypadku innych mniejszości⁵⁷. Po czwarte, Turków wyróżnia także na tle innych mniejszości fakt, że są jedyną skoncentrowaną terytorialnie mniejszością⁵⁸. Warto na koniec zauważyć, że językiem tureckim posługują się także w Bułgarii chrześcijańscy Gagauzi, którzy jednak stosunkowo łatwo integrują się i asymilują z bułgarską większością⁵⁹.

Wybrane problemy bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej we współczesnej Bułgarii

Migracje. Migracje stanowią jedno z najważniejszych wyzwań bezpieczeństwa mniejszości etnicznych i narodowych, zarówno w przypadku kiedy migrują członkowie mniejszości, jak i kiedy doświadczają napływu imigrantów na swoje tereny zamieszkania. Do ich negatywnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego skutków zaliczyć można m.in. zmniejszenie liczebności mniejszości, wyludnianie się lub zmiany struktury etnicznej obszarów tradycyjnie zamieszkiwanych przez mniejszość, niekorzystne zmiany w strukturze wiekowej społeczności mniejszościowej, utrata elit czy dewastacja dziedzictwa kulturowego mniejszości pozostawionego na opuszczanych terenach. W rezultacie zmniejszają się możliwości ochrony dziedzictwa kulturowego danej mniejszości, a jego rozwój staje się wręcz niemożliwy. Wynikiem migracji może być także zagrożenie identyfikacji kulturowej osób należących do mniejszości, które, czy to migrując, czy to

⁵⁴ M. Boneva, *op.cit.*; M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 412.

⁵⁵ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 163.

⁵⁶ Choć w środowisku nieromskim określamy się także często jako Bułgarzy.

⁵⁷ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 24.

⁵⁸ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 140.

⁵⁹ M. Boneva, *op.cit.*

doświadczając napływu na swoje tereny zamieszkania członków społeczeństwa większościowego, są szczególnie narażone na asymilację. W tej sytuacji zagrożone staje się więc przetrwanie danej mniejszości jako odrębnej kulturowo grupy. Migracje mogą być ograniczone do obszarów zamieszkania mniejszości i być problemem ściśle związanym z daną grupą etniczną, mogą być także jednak problemem całego społeczeństwa, związanym z sytuacją w danym państwie.

Emigracja stanowiła trwały element rzeczywistości mniejszości tureckiej w Bułgarii od momentu odzyskania przez ten kraj suwerenności, przyczyniając się do spadku jej liczebności. Turcy kierowali się wówczas przede wszystkim do swojej duchowej ojczyzny. Skupiając się już na okresie powojennym warto zwrócić uwagę, że w latach 1945-1989 migracje mniejszości tureckiej wyraźnie różniły się od migracji większości społeczeństwa. Po pierwsze, w czasie kiedy Bułgarzy pozbawieni byli możliwości emigracji za granicę, ściśle kontrolowana przez władze komunistyczne emigracja Turków z Bułgarii była traktowana jako jeden z instrumentów polityki etnicznej oraz polityki Sofii wobec Turcji. Na przykład latem 1950 r. władze Bułgarii oskarżając Ankarę o wzbudzanie antybułgarskich nastrojów w społeczności tureckiej zażądały od Turcji przyjęcia w ciągu trzech miesięcy 250 tys. Turków zamieszkujących w północno-wschodniej części Bułgarii. Prawdziwym celem było pozbycie się ich z żyznych terenów, przeznaczonych do szybkiej kolektywizacji, a z drugiej strony była to odpowiedź na przyjęcie wówczas przez Turcję zdecydowanie prozachodniego kursu. Ostatecznie w kilku falach w latach 1950-1951 z Bułgarii do Turcji wyemigrowało ok. 155 tys. Turków⁶⁰. Po drugie, w okresie rządów komunistycznych miał miejsce dynamiczny rozwój wewnętrznych migracji, lecz miały one wówczas charakter jednokierunkowy – ze wsi do miast i terenów uprzemysłowionych. O skali tych migracji świadczy fakt, że o ile u początków ery socjalizmu – w 1950 r., ok. 80% ludności Bułgarii zamieszkiwała tereny wiejskie, 30 lat później było to już ok. 30%. Tymczasem Turcy charakteryzowali się niskim poziomem mobilności i dość niechętnie opuszczali tradycyjne obszary zasiedlenia w poszukiwaniu pracy, czy lepszych warunków życia⁶¹.

Po 1989 r. jednym z najpoważniejszych problemów w Bułgarii stał się spadek liczby ludności. Praktycznie każdy kolejny spis ludności obrazuje, jak drastycznie zmniejsza się liczba bułgarskich obywateli, a jednym z powodów depopulacji⁶² jest bardzo wysoki wskaźnik emigracji. Nie inaczej jest w przypadku mniejszości tureckiej. Przemiany gospodarcze, które miały miejsce w latach 90. XX w. mocno uderzyły w Turków. Realizowana wówczas przez rząd polityka gospodarcza, problemy ze zwrotem ziemi, koncentracja mniejszości tureckiej na

⁶⁰ J. Wódka, *op.cit.*, s. 42-43.

⁶¹ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 25-27.

⁶² Obok migracji wśród przyczyn depopulacji wymienia się proces starzenia się społeczeństwa, wysoką śmiertelność oraz niski przyrost naturalny.

terenach wiejskich i peryferyjnych itp., sprzyjały gwałtownemu wzrostowi bezrobocia wśród ludności tureckiej, jej zubożeniu oraz postępującemu procesowi marginalizacji Turków, którzy w rezultacie zdecydowali się na emigrację. Szacuje się, że w jej wyniku Bułgarię opuściło ok. 120 tys. Turków⁶³. Również obecnie Turcy postrzegają emigrację jako jeden ze sposobów rozwiązania swoich problemów ekonomicznych. Jest to szczególnie widoczne wśród osób młodych. Poza tym tendencja ta jest powszechniejsza wśród osób należących do mniejszości tureckiej, niż u młodych Bułgarów. Współcześnie jednak Turcy niekoniecznie emigrują do Turcji, korzystając z możliwości jakie pojawiły się po wejściu Bułgarii do Unii Europejskiej⁶⁴. W przypadku migracji wewnętrznych wciąż są widoczne różnice między etnicznymi Bułgarami a muzułmanami, w tym Turkami, jeśli chodzi o poziom mobilności związany z zarobkowaniem. O ile ci pierwsi wykazują się dużym poziomem mobilności w poszukiwaniu zatrudnienia, o tyle ci drudzy preferują pracę niedaleko swojego „tradycyjnego” miejsca osiedlenia. Brak mobilności Turków wynika m.in. z obaw przed asymilacją i rozplynięciem się w społeczeństwie większościowym.

Warto na koniec zauważyć, że zarówno w przypadku migracji za granicę, jak i wewnętrznych, charakterystyczne dla Turków jest to, że nie są one przypadkowe, lecz mają charakter rodzinny lub zbiorowy (we własnej społeczności), a ich kierunek wyznaczają dobrze rozwinięte sieci pokrewieństwa⁶⁵. Można więc powiedzieć, że jest to element strategii mniejszości tureckiej na rzecz zachowania bezpieczeństwa kulturowego. Faktem pozostaje jednak, że emigracja stanowi jedno z najpoważniejszych zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego ludności tureckiej. Przyczynia się do wyludniania się terenów tradycyjnie zamieszkiwanych przez Turków, ewentualnie zmian w ich strukturze etnicznej, zmniejszenia liczebności mniejszości tureckiej, ogranicza możliwości zachowania i należytego pielęgnowania tureckiego dziedzictwa kulturowego, w tym języka.

Dysproporcje w rozwoju regionalnym Bułgarii i w dostępie do edukacji. Jak już wspomniano do cech charakterystycznych mniejszości tureckiej należy jej wysoki stopień skoncentrowania terytorialnego. Z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego koncentracja terytorialna mniejszości jest zjawiskiem pozytywnym, bez wątplenia bowiem spowalnia procesy asymilacyjne, mniejszościom łatwiej jest zachować identyfikację kulturową, chronić i rozwijać dziedzictwo kulturowe, zwłaszcza, kiedy są to obszary tradycyjnie przez nie zamieszkiwane. Ponadto jest to bardzo istotny czynnik z perspektywy poczucia bezpieczeństwa osób należą-

⁶³ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 76-77; E. Szyszlak, *The Turkish Minority in Bulgarian-Turkish Relations. Knotty Issues*, „IEŚ Policy Paper” 2022 (w druku).

⁶⁴ Ch. Imdorf et al., *Regional and Ethnic Disparities of School-to-Work Transitions in Bulgaria*, „Education Sciences” 2022, vol. 12, nr 4, s. 6.

⁶⁵ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 25-27.

cych do mniejszości. Niemniej sytuacja ulega zmianie, kiedy owa koncentracja terytorialna ma miejsce w regionach niedoinwestowanych, o słabym potencjale gospodarczym, cechujących się niskim poziomem wzrostu gospodarczego. Sprzyja to występowaniu niekorzystnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego mniejszości zjawisk, jak np. emigracja, wysoki poziom ubóstwa, a niski wykształcenia. Nie inaczej jest w przypadku Bułgarii. Wprawdzie zgodnie z art. 20 Konstytucji państwo bułgarskie „tworzy warunki dla zrównoważonego rozwoju poszczególnych regionów kraju”⁶⁶, w praktyce jednak dla Bułgarii charakterystyczne są znaczne dysproporcje w rozwoju regionalnym. Bułgaria jest również krajem o dużych dysproporcjach w poziomie wykształcenia i dostępie do edukacji.

Jak zauważają Y. Konstantinow i A. Simic, w Bułgarii mniejszości muzułmańskie w dużo większym stopniu niż większość dążą do bliskości mieszkaniowej rodziny, homogeniczności, solidarności sąsiedzkiej. Poczucia bezpieczeństwa zdają się szukać w swoich etnicznych enklawach, w silnej i samowystarczalnej strukturze społecznej, którą starają się podtrzymywać. Peryferie, które zamieszkują, „dają poczucie bezpieczeństwa i schronienia”, nawet jeśli niekiedy tylko iluzoryczne. Pod koniec ostatniej dekady ubiegłego wieku szacowano, że ok. 80% Turków zamieszkuje właśnie we własnych enklawach⁶⁷. Ponadto, jak już wspomniano, cechuje ich wysoki poziom koncentracji regionalnej. Zamieszkują przede wszystkim tereny na południu, przy granicy z Turcją, oraz na północnym wschodzie. Największa ich liczba znajduje się w obwodach kyrdzalijskim, razgardzkim, sili-streńskim, szumeńskim i tyrgowisztyńskim⁶⁸. Zamieszkiwane przez nich w sposób zwarty regiony cechuje słaby potencjał ekonomiczny i społeczny oraz niski poziom urbanizacji. Turcy zamieszkują głównie obszary wiejskie. Według danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 2011 r. ponad 62% z nich mieszkało wówczas na wsi⁶⁹. Przed akcesją Bułgarii do Unii Europejskiej bezrobocie wśród Turków było wysokie⁷⁰. Sytuacja uległa poprawie dzięki uczestnictwu w gabinetach rządowych DPS, po akcesji Bułgarii do UE oraz wskutek inwestycji tureckich. Firmy tureckie inwestują bowiem przede wszystkim na obszarach z dużą koncentracją ludności tureckiej, gdzie jednocześnie jest wysoki poziom bezrobocia⁷¹. Wciąż jednak w regionach skoncentrowania mniejszości tureckiej wskaźniki bezrobocia i ubóstwa są wyższe niż w innych częściach kraju⁷², ograniczony jest tu dostęp do ofert pracy, do infrastruktury, do służby zdrowia, do placówek kulturalnych itp. Jak już wspomniano, sprzyja to także emigracji Turków. Warto

⁶⁶ *Konstytucja...*

⁶⁷ Y. Konstantinow, A. Simic, *op.cit.*, s. 24, 27, 31.

⁶⁸ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 144-145.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 155-156.

⁷⁰ M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 419.

⁷¹ H. Alptekin et al., s. 76-79.

⁷² M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 420.

także zauważyć, że mniejszość turecką charakteryzuje niższy poziom wykształcenia niż etnicznych Bułgarów⁷³. Do najważniejszych przyczyn utrzymywania się tej tendencji zalicza się właśnie rozmieszczenie geograficzne Turków w regionach mniej rozwiniętych gospodarczo, o niskim poziomie urbanizacji, gdzie infrastruktura edukacyjna jest gorszej jakości i gdzie gorszy jest dostęp do placówek oświatowych, jak również niższy, w porównaniu z etnicznymi Bułgarami, status społeczno-ekonomiczny Turków⁷⁴. Fakt, że tereny zamieszkiwane przez mniejszość turecką należą do gorzej rozwiniętych stanowi więc istotne zagrożenie dla jej bezpieczeństwa kulturowego. Dysproporcje w rozwoju regionalnym przekładają się na dysproporcje w poziomie wykształcenia między ludnością turecką a Bułgarami, Turcy mają ograniczone możliwości partycypacji w życiu kulturalnym, jak również rozwoju własnej aktywności na polu kultury. W sposób niekorzystny przekłada się to na szanse rozwoju dziedzictwa kulturowego, zainteresowanie nim ze strony członków mniejszości, jak również możliwość odtwarzania i rozwoju elit narodowych.

Zagrożenia dla funkcjonalności i nauki języka tureckiego. Język jest integralną częścią dziedzictwa kulturowego mniejszości narodowych. Podstawowym narzędziem ochrony danego języka jest możliwość posługiwania się nim w życiu publicznym i prywatnym oraz edukacja w nim. Ograniczenia na tym polu skutkują również zagrożeniem dla procesu przekazywania dorobku kulturowego kolejnym pokoleniom, procesu, którego zakłócenie należy do najpoważniejszych wyzwań dla bezpieczeństwa kulturowego mniejszości. Zachowanie języka zapobiega erozji kulturowej, jest również istotnym elementem zachowania łączności z ojczyzną duchową.

Nie inaczej jest w przypadku mniejszości tureckiej w Bułgarii. Problem używania języka tureckiego w najbardziej widocznym stopniu zauważalny jest w obszarze szkolnictwa, choć oczywiście nie ogranicza się jedynie do edukacji. W Bułgarii po 1989 r. przywrócono możliwość nauki języka mniejszości w szkołach jako przedmiotu wybieralnego. Początkowo zainteresowanie nim ze strony uczniów było duże. W pierwszej połowie lat 90. XX w. liczba uczących się tego języka w szkołach wynosiła nawet ponad 114 tys., ale już w roku 1998 języka tureckiego uczyło się jako ojczystego ponad 40 tys. uczniów, w 2012 r. było to 9268 uczniów, zaś w 2020 r. zaledwie 4016⁷⁵. Na przestrzeni lat widoczny jest więc w Bułgarii dramatyczny spadek liczby dzieci uczących się w szkole języka tureckiego.

Przyczyn tej sytuacji jest wiele. Są to rozwiązania przyjmowane na poziomie konkretnych placówek szkolnych, zniechęcające dzieci do nauki języka tureckiego,

⁷³ C. Trentini, *Ethnic Patterns of Returns to Education in Bulgaria: Do Minorities Have an Incentive to Invest in Education?*, „Discussion Paper Series” [July] 2011, no. 1, s. 2-3.

⁷⁴ Ch. Imdorf et al., *op.cit.*, s. 6.

⁷⁵ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 17, 22; *Advisory Committee...*, s. 39-41.

np. pora zajęć, ograniczanie dzieciom uczącym się tureckiego oferty nauki języków obcych⁷⁶. Dyrektorzy argumentują brak zajęć brakiem nauczycieli języka tureckiego⁷⁷, choć równocześnie absolwenci wydziałów kształcących tychże nauczycieli mają problem ze znalezieniem pracy. Rodzi to obawy, że w przyszłości będzie brakowało nauczycieli języka tureckiego⁷⁸. Inną przyczyną jest fakt, iż język turecki nie jest dziś potrzebny młodym Turkom, którzy chcą mieć porównywalne z etnicznymi Bułgarami szanse na zdobycie wykształcenia i na rynku pracy, czy to w samej Bułgarii, czy to w innych państwach Unii Europejskiej⁷⁹. Spadek liczby dzieci uczących się tego języka w szkole jest tym bardziej niepokojący, jeśli weźmie się pod uwagę dysproporcje między liczbą osób, które zadeklarowały narodowość turecką podczas ostatniego spisu ludności a liczbą dzieci uczących się języka tureckiego w szkole⁸⁰. Skutkuje to systematycznym spadkiem poziomu znajomości języka tureckiego wśród mniejszości tureckiej⁸¹. Optymizmem napawa fakt, że język turecki jest dla bułgarskich Turków językiem żywym, używanym w sferze prywatnej, czemu sprzyjają m.in. kompaktowy charakter osiedlenia, powszechny dostęp do tureckich produkcji rozrywkowych oraz możliwość nauki języka tureckiego poza systemem edukacji. Ponadto uniwersytety tureckie adresują swoją ofertę edukacyjną do bułgarskich Turków, m.in. w języku tureckim, choć niejednokrotnie pewna część zajęć odbywa się w języku angielskim⁸².

W publicznych radiu i telewizji nadawane są regularnie krótkie audycje w języku tureckim, uznawane za istotne narzędzie wzmacniania tożsamości mniejszości, ale także jej integracji ze społeczeństwem bułgarskim⁸³. Natomiast brakuje w bułgarskim prawodawstwie rozwiązań systemowych i legislacyjnych umożliwiających posługiwanie się w kontaktach z władzami administracyjnymi językami mniejszościowymi, w tym tureckim⁸⁴. Tymczasem – jak zauważono w raporcie dotyczącym implementacji przez Bułgarię postanowień Konwencji ramowej – jednym z fundamentalnych warunków niezbędnych dla zachowania języka mniejszościowego, zarówno jako narzędzia komunikacji, jak i jako elementu tożsamości jest to, aby język ten był w pełni funkcjonalny we wszystkich obszarach życia codziennego, w tym w administracji i środowisku lokalnym. Brak

⁷⁶ Zob. szerzej: M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 421; H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 25.

⁷⁷ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 25.

⁷⁸ E. Mutlu, S. Kavanoz, *Mother Tongue Education of Turkish Minority in Bulgaria*, „Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research” 2010, vol. 3, nr 14, s. 381-382.

⁷⁹ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 42-43.

⁸⁰ *Advisory Committee...*, s. 39-41.

⁸¹ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 19-21.

⁸² *Anadolu Üniversitesi AÖF Bulgaristan Koordinatörü Fahrie Murad İle Mülakat* [28 VIII 2018], https://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=21556 (18 VII 2022).

⁸³ *Advisory Committee...*, s. 6, 29.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 31.

takich możliwości zagraża użyteczności języka mniejszościowego⁸⁵. Nie ma także możliwości wprowadzania tradycyjnych nazw ulic, miejscowości, obiektów topograficznych w języku mniejszości. Niektóre gminy podejmują nawet działania na rzecz zastąpienia lokalnych toponimów pochodzących z języka tureckiego ich bułgarskimi odpowiednikami, proponując często neologizmy⁸⁶. Tymczasem tego typu nazwy są świadectwem długoletniej obecności mniejszości na danym terenie, jej związków z owym obszarem, jak również elementem dziedzictwa kulturowego mniejszości i jej tożsamości.

Problem obecności języka tureckiego w edukacji oraz w przestrzeni publicznej jest jednym z najbardziej istotnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego bułgarskich Turków. Można tutaj wskazywać m.in. na deficyt pożądaných rozwiązań prawnych, procedury administracyjne, dyskryminację, niedostateczną motywację tureckich uczniów i rodziców⁸⁷. Jednak istotą problemu jest to, że we współczesnej Bułgarii język turecki nie jest językiem funkcjonalnym oraz, że staje się językiem marginalnym, nie używa się go oficjalnie w zasadzie w żadnej dziedzinie życia. W rezultacie staje się coraz mniej atrakcyjny dla młodych Turków⁸⁸.

Zakończenie

Wśród licznych uwarunkowań bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych do szczególnie istotnych zaliczyć można te związane z sytuacją polityczną, gospodarczą oraz społeczną w państwie ich zamieszkania. Procesy zachodzące w otaczającej mniejszości rzeczywistości wpływają na możliwość rozwijania przez nie aktywności narodowej, ochrony i rozwoju dziedzictwa kulturowego oraz na przebieg procesów integracyjnych i asymilacyjnych wśród osób należących do mniejszości.

Sytuacja mniejszości tureckiej w Bułgarii pod rządami komunistycznymi wprawdzie ewoluowała i różniła się w poszczególnych okresach, jednak z całą pewnością można stwierdzić, iż miała niekorzystny wpływ na bezpieczeństwo kulturowe Turków. Szczególnie destrukcyjna była polityka władz wobec ludności tureckiej. Uderzała bowiem w tożsamość Turków i możliwość zachowania oraz rozwoju ich dziedzictwa kulturowego. Nawet w początkowym okresie względnej tolerancji wobec tureckiej kultury, podejmowano działania na niwie polityki wyznaniowej, gospodarczej czy też w relacjach z Turcją, które negatywnie wpływały

⁸⁵ *Ibidem*, s. 32.

⁸⁶ Przykładem jest tu decyzja władz gminy Stara Zagora z 2018 r. o zastąpieniu ponad 800 lokalnych toponimów, pochodzących z języków tureckiego lub arabskiego na ich bułgarskie odpowiedniki. *Ibidem*, s. 34.

⁸⁷ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 32.

⁸⁸ E. Mutlu, S. Kavanoz, *op.cit.*, s. 383.

na bezpieczeństwo Turków, w tym kulturowe. Natomiast polityka realizowana wobec ludności tureckiej w latach 80. XX w. jest skrajnym przykładem zagrożenia, jakie stwarza dla mniejszości narodowych polityka państwa zamieszkania. Dyskryminacja, bezwzględna przymusowa asymilacja, wysiedlenie, bo tzw. „wielka wycieczka” bez wątpienia nim była, to metody stosowane przez władze bułgarskie. Celem było całkowite wykorzenienie tureckiej kultury i identyfikacji, pozbanienie Turków ich kulturowego rdzenia, zniszczenie wartości, które określały ich przynależność etniczną i kulturową. Dążono do całkowitej destrukcji tureckiej tożsamości, posuwając się do zniszczenia nazwy grupy, co ma wymiar symboliczny. Po 1989 r. w Bułgarii rozpoczęła się transformacja ustrojowa. Z perspektywy sytuacji mniejszości tureckiej zapoczątkowane wówczas zmiany można oceniać jako częściowo pozytywne, gdyż ich celem było m.in. „naprawienie” rezultatów polityki etnicznej okresu T. Żiwkowa. Jednakże z drugiej strony nie udało się zahamować występujących wcześniej niepokojących tendencji w rozwoju sytuacji mniejszości tureckiej, pojawiły się również nowe zagrożenia. Emigracja Turków za granicę, wcześniej wymuszana przez władze, teraz wynika przede wszystkim z przyczyn ekonomicznych, sekurytyzacja mniejszości tureckiej i muzułmańskiej, dysproporcje w rozwoju regionalnym i w dostępie do edukacji oraz do rynku pracy, stopniowe ograniczenie funkcjonalności języka tureckiego nie tylko negatywnie wpływają na możliwość zachowania przez Turków bezpieczeństwa kulturowego obecnie, ale także w przyszłości, gdyż zmniejszają możliwość międzypokoleniowego przekazu kulturowego. Co jednak równie istotne, tendencje te i procesy w ewidentny sposób ograniczają możliwości wykorzystywania przez Turków ich niewątpliwych atutów w zachowaniu bezpieczeństwa kulturowego – liczebności, koncentracji terytorialnej, silnego poczucia tożsamości, geograficznej bliskości Turcji. Przed mniejszością turecką pojawia się więc konieczność podjęcia działań wzmacniających owe atuty i niwelujących niekorzystny wpływ sytuacji polityczno-społecznej i gospodarczej na bezpieczeństwo kulturowe.

Abstract

Elżbieta Szyszlak

Cultural security of the Turkish minority in Bulgaria against the background of socio-political and economic changes in the country

The article addresses the cultural security of ethnic and national minorities by analysing the example of the Turkish minority in Bulgaria. It is the most significant minority in the country, present there for several centuries. Moreover, the

Turks, alongside the Pomaks and some Roma, constitute part of Bulgaria's most considerable religious minority – the Muslims. The preservation of their identity and the protection and development of their cultural heritage, i.e. the fundamental elements of cultural security, are conditioned by many exogenous and endogenous determinants. The most important ones include the policies of the state of residence and the home state, demographic factors, the nature of the settlement, and economic factors, among others. On the other hand, one can distinguish the preservation of the Turkish language, the protection of material cultural heritage, and the possibility of intergenerational cultural transmission among the challenges of cultural security for Turks in Bulgaria. The main research problem is to situate the cultural security of the Turkish minority in the broader context of the socio-political and economic changes occurring in Bulgaria. In the theoretical part, the cultural security of ethnic and national minorities is defined, and then the concept of cultural genocide and securitization of ethnic and national minorities were introduced as selected threats to cultural security. The next part presents the policy of the communist authorities towards the Turkish minority, the negative consequences of which are still noticeable today. It is followed by the outlined contemporary situation of the Turkish minority after 1989 in the context of the possibility of preserving and developing its culture and cultural identity. The considerations conclude with a detailed analysis of selected problems of cultural security of the Turkish community, which limit the opportunities for the Turks to use their undoubted advantages in maintaining their cultural security – the number of people, territorial concentration, a strong sense of identity, geographical proximity to Turkey. Therefore, the Turkish minority faces the necessity to take measures to strengthen these assets and eliminate the factors adversely affecting its cultural security level.

Keywords: Bulgaria, national and ethnic minorities, Turkish minority, cultural security, Turkish minority in the Balkans

References

- Alptekin, H., Lika, I., Dağdelen, M.D. & Erdoğan, V., *Bulgaristan Türklerinin kültürel, ekonomik ve siyasi sorunları, talepleri, çözüm önerileri*, SETA/RAPOR, Istanbul 2020.
- Athanasopoulos, G., *Minority Rights as a State Security Issue – Case Study: Turkish Minority in Bulgaria*, <https://www.fomoso.org/mosopedia/recherchen/minority-rights-as-a-state-security-issue-case-study-turkish-minority-in-bulgaria/>.
- Balkowski, J., *Kwestia romska w Bułgarii*, [in:] *Kwestia romska w polityce państw Europy Środkowej i Wschodniej*, ed. T. Szyszlak, Wrocław 2011.

- Bodziany, M., *Bezpieczeństwo kulturowe Polski w „cieniu” zagrożeń XXI w.*, „Wschodnioznawstwo” 2017.
- Boneva, M., *Ethnic Identities in the Making: The Case of Bulgaria*, „Cultural Survival Quarterly Magazine” [June] 1995, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/ethnic-identities-making-case-bulgaria>.
- Bulgaria: przepraszamy, że wygnaliśmy Turków*, 11 I 2012, <https://www.wprost.pl/swiat/287661/bulgaria-przepraszamy-ze-wygnalismy-turkow.html>.
- Czaja, J., *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa*, Kraków 2013.
- Czarnecki, S., *Ewolucja polityki etnicznej Bułgarii na przykładzie mniejszości tureckiej w latach 1989–2020*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2021, no. 8.
- Dalkılıç, M. & Bicer, R., *Etnik bariş bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla sosyal ilişkileri*, „Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi” 2014, no. 69.
- Finnegan, C., *The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and Insufficiency of The International Legal Framework in Preventing State – Imposed Extinction*, „Laws” 2020, vol. 9, no. 1.
- Han, L., *Chinese Cultural Security in the Information Communication Era*, 2014, <https://isdpc.eu/content/uploads/publications/2014-lin-han-chinese-cultural-security-information-communication-era.pdf>.
- Hajdinjak, M., *Thou Shalt Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria*, [in:] *Political Parties and Minority Participation*, ed. F. Bieber, Skopje 2008.
- Imdorf, Ch., Ilieva-Trichkova, P., Stoilova, R., Boyadjieva, P. & Gerganov, A., *Regional and Ethnic Disparities of School-to-Work Transitions in Bulgaria*, „Education Sciences” 2022, vol. 12, no. 4.
- Jach, D., *Wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa kulturowego*, „Wiedza Obronna” 2018, nr 1-2.
- Kamusella, T., *Bulgaria’s Denial of its Ottoman Past and Turkish identity* [24 III 2019], <https://neweasterneurope.eu/2019/03/24/bulgarias-denial-of-its-ottoman-past-and-turkish-identity/>.
- Konstantinov, Y. & Simic, A., *Bulgaria: The Quest for Security*, „Anthropology of East Europe Review” 2001, vol. 179, no. 2.
- Konstytucja Republiki Bułgarii*, Warszawa 2012.
- Mutlu, E. & Kavanoz, S., *Mother Tongue Education of Turkish Minority in Bulgaria*, „Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research” 2010, vol. 3, no. 14.
- Novic, E., *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*, New York – Oxford 2016.
- Öztürk, A.E., *The Ambivalent Nature of the Relations between Bulgaria and Turkey in the New Millennium*, [in:] *Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and Eastern Mediterranean*, eds. M. Hatay, Z. Tziarras, Oslo 2019.

- Parzymies, A., *Muzułmanie w Bułgarii*, [in:] *Muzułmanie w Europie*, ed. A. Parzymiers, Warszawa 2003.
- Schreiber, H., *Cultural genocide – ludobójstwo kulturowe – kulturobójstwo: niedokończony czy odrzucony projekt prawa międzynarodowego?*, [in:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*. T. 1: *Zwrot kulturowy*, eds. H. Schreiber, G. Michałowska, Warszawa 2013.
- Szyszlak, E., *Cultural Security of Minorities under Threat. The Situation of the Uyghurs in the People's Republic of China*, „Scientific Journal of the Military University of Land Forces” 2021, vol. 53, no 4.
- Szyszlak, E., *Dylematy tożsamościowe Bułgarii i Rumunii*, „Wschodnioznawstwo” 2017.
- Szyszlak, E., *The Turkish Minority in Bulgarian-Turkish Relations. Knotty Issues*, „IEŚ Policy Paper” 2022 (in print).
- Szyszlak, T., *Religia w bułgarsko-tureckim konflikcie etnicznym. Historia czy współczesność?*, [in:] *Konflikty etniczne w Europie oraz w jej bezpośrednim otoczeniu po 1989 roku. Uwarunkowania – stan obecny – wyzwania dla polityki bezpieczeństwa*, eds. R. Zenderowski, K. Cebul, B. Koziński, Warszawa 2016.
- Szyszlak, T., *The Ethnic Policy of Bulgaria*, [in:] *Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*, eds. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015.
- Uysal, B.T., *Bulgaria and European Union: Minorities's Situation in Bulgaria During the Integration Process for The European Union*, „Karadeniz Araştırmaları” [KİŞ] 2013, Sayı 36.
- Wódka, J., *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze” 2009, vol. XLI, nr 2.
- Yilmaz, M.E., Demir, S. & Kalfa, Z., *Discrimination Issue Toward the Turkish Minority in Bulgaria in the Post-1989 Era*, „TESA Akademik Drgisi. Journal of TESAM Academy”, June 2021.
- Zhelyazkova, A., Kosseva, M. & Hajdinjak, M., *Bulgaria*, [in:] *Addressing Tolerance and Diversity Discourses in Europe. A Comparative Overview of 16 European Countries*, eds. R. Zapata-Barrero, A. Triandafyllidou, Barcelona 2012.
- Ziętek, A.W., *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Lublin 2013.

Elżbieta Szyszlak – dr hab. politologii, prof. w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0002-9152-4699